

ליגה לאומית

על האמביוולנטיות שבספרייה הלאומית בירושלים ועל המרכיב ה"לאומי" שבה

פרופ' אלחנן ריינר, הראש האקדמי של הספרייה הלאומית

הציבור שראה את עצמו קשור באותו לאום, הלאום היהודי החילוני ביסודו, שבתוכו הלכו והתנסחו רעיונות התחייה שרעיון הספרייה הלאומית נגזר ממנו, נודעה משמעות עמוקה שהשפיעה על עתידה. לא רק שרובו המוחלט של הציבור שעבורו אמורה הייתה הספרייה להיות לאומית, לא חי כלל במרחב שבו פעלה הספרייה אלא שמשתמשי הספרייה בפועל לא ראו בה ספרייה לאומית, ואלו שראו בה ספרייה לאומית לא היו משתמשיה. ייתכן שאמביוולנטיות זו היא שהותירה את השאלה מהו ה"לאומי" בספרייה הלאומית, פתוחה לעוד זמן רב.

שאלה זו שלא מדעת ושלא במתכוון, וגם לא מתוך התמודדות כנה עם השאלה מה לאומי בספרייה הלאומית נפתרה בין השנים 1920-1935, השנים המעצבות בתולדותיה של הספרייה, שנות פעילותו של מנהלה הראשון של הספרייה ומעצב דמותה, הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן, וגם, בחלקן, שנות פעילותו של גרשום שלום, ספרן אוסף היהדות של הספרייה למן עלייתו לארץ בשנת 1923 עד למינויו למרצה באוניברסיטה העברית. שני האישים רבי השפעה הללו הם שעיצבו, כל אחד בדרכו, את פניה של הספרייה, הגם שראו את עיקרי הדברים עין בעין. באותן שנים, ימי העלייה השלישית ואילך, הפכה ארץ ישראל בהדרגה למרכז יהודי, ציוני, בעיקר חילוני, שאף שעיקרו חי מחוץ לירושלים, שימשה לו ירושלים במובנים שונים מרכז תרבותי. הספרייה עברה באותן שנים לידי ההסתדרות הציונית, וזו החלה אז לעסוק בהכנות לפתיחתה של האוניברסיטה העברית, מהלך שהביא בסופו של דבר להגדרת הספרייה לא רק כלאומית אלא גם כאוניברסיטאית, על כל המשתמע מכך, לרבות הסתירות הפנימיות שהיו כרוכות בצירוף השתיים זו לזו. באותן שנים כוון עיקר המאמץ הציוני לבסס ולבצר את המרכז היהודי בארץ ישראל, וכך הפכה הספרייה ליצור היברידי: ספרייה אוניברסיטאית מזה וספרייה ציבורית פתוחה, של יהודי ארץ ישראל, מזה. שאלת הלאומיות לא עלתה על הפרק כשלעצמה. נראה שנתפסה כנגזרת משני תפקידיה האחרים של הספרייה. ואולי מעמדה כספרייה ציבורית התפרש כ"לאומית" אף שהייתה זו לאומיות מצומצמת: ארץ ישראלית יותר מאשר כלל-יהודית.

השאלה "מה לאומי בספרייה הלאומית" הנשמעת כהתחכמות לשונית גרידא, מאתגרת את שאלות הזהות היסודיות הקשורות במושג ספרייה לאומית בכלל, אולי גם רומזת לסתירות הפנימיות שבו, והיא בעלת משמעות לזהותה של "הספרייה הלאומית" הירושלמית, הישראלית, היהודית.

רעיון הספרייה הלאומית היהודית נהגה בעשורים האחרונים של המאה ה-19 על ידי כמה אנשי רוח יהודים, מזרח אירופים ברובם, בלא קשר של ממש ביניהם, והיה אחד מביטוייה של תנועת התחייה, הלאומיות היהודית, החילונית בעיקרה, המתחדשת. הנודע ביניהם, מבחינות רבות גם החשוב שבהם, אך לא הראשון, היה ד"ר יוסף חזנוביץ, הרופא איש ביאליסטוק שלא רק תרם תרומה מכרעת לניסוח רעיון הספרייה בירושלים אלא אמר ועשה: תרם את ספרייתו, והקדיש את כל חייו הנותרים למן אותה שעה לקידום הרעיון בדרכים שונות.

התהוותה של ספרייה היא תהליך ארוך אך ההכרזה עליה כעל ספרייה לאומית היא הליך חד-פעמי, מודע ופוליטי ביסודו. הספרייה הלאומית היא אחד מביטוייו של רעיון הלאום כפי שהתפתח באירופה במהלך המאה ה-19. ספרייה שכזו אמורה הייתה לתת ביטוי לייחודו התרבותי של הלאום, משמע של הציבור שחי את חייו החברתיים, הפוליטיים, הדתיים והתרבותיים במרחב המוגדר שאליו התייחסה לאומיותה של הספרייה, על ידי איסוף מקיף של אוצרות הרוח בתחומי המרחב הנזכר. הקמת הספרייה בירושלים בעשור האחרון של המאה ה-19 הייתה חלק בלתי נפרד מעליית הספרייה הלאומית באירופה בכלל. גם היא, כספריות הלאומיות האחרות התכוונה לתת ביטוי לייחודה של התרבות היהודית על ידי איסוף שקדני ולסמל את מה שספרייה לאומית אמורה הייתה לסמל לציבור שאותו היא מייצגת. אך להבדיל מן המרחב המוגדר והמתוחם של הלאום האירופי, המרחב שאמור היה להגדיר את הלאום שעל הספרייה הלאומית היהודית לשרת, היה מרחב מדומיין. להכרעה האידאולוגית, האידאולוגית, הכמעט משיחית, להקים את הספרייה בירושלים, במרכז המרחב הסימבולי של העם היהודי, ולא במרכז הריאלי שלו; להחלטה להקימה מחוץ למרחב שבתוכה חי ופעל רוב

כיום הספרייה הלאומית עוברת תהליך התחדשות

של ממש בחיי הספרייה. מבחינות רבות הייתה אז הספרייה ל"לאומית" בראשונה בתולדותיה, והיה עליה להתמודד עם האתגרים החדשים מן המסד, בלא שיכלה להישען על מסורת ארוכה, אף שבאותה העת כבר מלאו לה יותר ממאה שנה.

יש לכאורה סתירה פנימית מובנית ובלתי פתירה בהתייחסותה של הספרייה הלאומית לשני המרחבים של הלאומיות שנרמזו בנוסח החוק: לזה של החברה הישראלית הרב־תרבותית, הרב־לאומית והמקוטבת, שבתוכה היא פועלת בתוך גבולות המדינה, בצד יחסה למרחב האחר, החד־לאומי לכאורה, לפזורה היהודית, ליהודי התפוצות, אלו שמעבר לאופק. הפעילות בתוך שני המרחבים הללו במקביל, תוך מודעות לסתירות המובנות שבהחלטה זו, היא הדרך שבחרה הספרייה להתמודד עם מעמדה כספרייה לאומית, עם חובתה לחברה הישראלית מזה ולפזורה היהודית, הרואה בה מרכז סימבולי שלה מזה; זוהי פרשנותה של הספרייה לנוסח החוק כפי שנוסח בשנת 2007. הספרייה פועלת אפוא בשני מעגלים: המעגל היהודי, שבו היא ממלאת את ייעודה המסורתי כספריית העם היהודי בהיקף שלא היה כמותו בעבר, והמעגל הישראלי, שבו היא ממלאת את ייעודה כלפי הלאום הישראלי בגבולות המדינה, גבולותיו של אותו לאום. כך מבטאת הספרייה את מודעותה לאתגר הגדול שנטלה על עצמה בהגדרתה כ"לאומית", וכך באו הדברים לביטוי במסמך מדיניות האוסף, שנוסח במקביל לשינויים שנוכרו לעיל שהתחוללו בתוכה.

בתוך המאבק על הנרטיב של החברה הישראלית בשנים האחרונות, חובתה של הספרייה הלאומית לאוסף הכול, לשמור על הכול ולהפיץ הכול באותה מידה עושה אותה עתה לגוף משמעותי ביותר במאבק על הדמוקרטיה הישראלית מבחינות שונות. מבחינות רבות, אלו הם חובתה, זכותה וייעודה של הספרייה הלאומית היום. ■

שאלת הגדרת הלאום שעל הספרייה הלאומית לאסוף עבורו את אוצרות הרוח שלו לא הייתה רלוונטית בתקופת המנדט. המאבק הלאומי שהתחולל אז בארץ ישראל לא רק שלא הניח להטיל ספק בזהותו האחת, הבלעדית, של אותו לאום, גם לא הניח מקום להרהר על הגדרות מעט מורכבות יותר. אך ככל שחלף הזמן, דימויה העצמי של ישראל כמדינה דמוקרטית הכביד על ההתעלמות מן השאלה מה היא הגדרת הלאום שאת תרבותו על הספרייה הלאומית לאסוף ולשמר. מתברר כי לא ניתנה הדעת כראוי לשינוי הדרמטי שהתחולל במושג הלאום במעבר מציבור חסר ריבונות שזהותו האתנית לבדה מגדירה את זהותו, למדינה רבת תרבויות ולאומים שגבולותיה הם, בין השאר, מגדירים את זהותה. הדיון בשאלה זו היה עלול לחשוף בקיעים בתוך החברה הישראלית, אך הם לא נחשפו. השאלה פשוט לא נשאלה. הספרייה מכל מקום הפכה בהדרגה להרבה יותר אוניברסיטאית ופחות ופחות "לאומית" במהלך השנים. הפרדת הספרייה מן האוניברסיטה העברית בשנת 2007, בצד חקיקת חוק הספרייה הלאומית שקבע כי "הספרייה הלאומית תהיה ארגון עצמאי אשר מטרותיו הן איסוף, שימור וטיפוח אוצרות הידע של מדינת ישראל והעם היהודי בפרט", יצרו קו פרשת מים בתולדות הספרייה מבחינות רבות, גם מבחינה זו. לכאורה ההגדרה הנדרשת נקבעה בחוק עצמו, ובכל זאת נראה שעדיין נותר מרחב לא פתור בין שתי הזהויות שאינן זהות שצוינו בחוק: מדינת ישראל, על כל אזרחיה, והעם היהודי בתפוצות. אך אין ספק שהחלת החוק בגבולות מדינת ישראל הייתה פריצת דרך משמעותית. מושג הלאום המחייב את מדיניות הספרייה חל על כל מי שחי בגבולות מדינת ישראל, ובכלל זאת על המיעוט הערבי הגדול החי בקרבה. הלאום עתה הוא אפוא ישראלי. המעבר החד שהתחולל במעמדה של הספרייה היה שינוי משמעותי הרבה מעבר למשתמע מעצם ההיפרדות מן האוניברסיטה העברית, שכפי שהתברר הייתה לאתגר